

مطالعات معماری ایران ۲۵

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان
سال سیزدهم، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- ♦ بازشناسی تعریف و نقش سازه‌ای خشخاشی در گنبدهای دوپوسته گسسته رک؛ شهر تاریخی کاشان
• هادی صفائی پور / پریسا مؤذنی
- ♦ مطالعه تطبیقی تصویر باغ در شعر کلاسیک و معاصر فارسی
• احمد مرتضوی / حمیدرضا انصاری
- ♦ بررسی رفتار و میزان حد نهایی پایداری قوس‌های ایرانی پنج‌وهفت‌کند و شبدری‌کند بر اثر رانش
• فرزین ایزدپناه / فائزه کمالی
- ♦ کاخ استانداری خوزستان؛ تاریخ‌نگاری یک بنای معاصر
• روح‌الله مجتهدزاده / کاوه ضیا / سید جعفر مجتهد موسوی
- ♦ بررسی نقش جریان و رطوبت نسبی هوا در فرسایش قلعه تاریخی والی شهر ایلام به روش محاسباتی دینامیک سیالات
• فاطمه برمنش / کارن فتاحی / مجتبی نوراللهی / احمد ملک‌شاهی
- ♦ اجتماع‌پذیری فضای مابین کلاس‌ها در مدارس، مبتنی بر نحو فضای معماری
• رسا مرادی / حسین سلطان‌زاده / مهرداد متین / محمد محمدزاده دوگاهه
- ♦ میدان صفوی: نمود بینش و منش فرمانروا، از میدان‌های شاهی تا میدان گنجعلی‌خان
• فریبا کرمانی
- ♦ کاشی‌های زیرلعابی قاجاری در مسجد و امامزاده قلعه مورچه‌خورت
• سحر جهان‌صفت / محمد رضا غیاثیان
- ♦ مطالعه و بازنمایی محله تاریخی پنجه‌شاه کاشان
• علی عمرانی پور / حمیدرضا جیحانی / ثمینه صابری
- ♦ بررسی تأثیر متقابل انسان خلاق، محیط خلاق و آموزش خلاق بر عملکرد تحصیلی دانشجویان معماری
• فؤاد خزمی / سید امیرسعید محمودی / مصطفی مختاباد
- ♦ عوامل اثرگذار بر معماری، شکل‌گیری و توزیع فضایی قلعه‌های سده‌های میانی دوران اسلامی بیجار گروس
• علی بهنیا / محمدابراهیم زارعی
- ♦ تعیین کاربری در استفاده مجدد تطبیقی میراث صنعتی با بهره‌گیری از روش فرایند سلسله‌مراتبی تحلیلی
• سید حسین اکبری فراگرد / سمیه فدائی‌نژاد بهرام‌جردی

مطالعات معماری ایران

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال سیزدهم، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۴۰۳
صاحب امتیاز: دانشگاه کاشان
مدیر مسئول: دکتر علی عمرانی پور
سر دبیر: دکتر غلامحسین معماریان
مدیر داخلی: دکتر بابک عالمی

هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا):
دکتر عباس اکبری. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حمیدرضا جیحانی. دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر پیروز حناچی. استاد دانشگاه تهران
دکتر شاهین حیدری. استاد دانشگاه تهران
دکتر مارکوس ریتز. استاد دانشگاه وین
دکتر محمدصادق طاهر طلوع دل. دانشیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
دکتر بابک عالمی. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر علی عبد الرؤوف. استاد دانشگاه حمد بن خلیفه قطر
دکتر علی عمرانی پور. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر فاطمه کاتب. استاد دانشگاه الزهرا (س)
دکتر حسین کلانتري. استاد چهارم دانشگاهی
دکتر اصغر محمد مرادی. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محسن نیازی. استاد دانشگاه کاشان

درجه علمی پژوهشی دوفصلنامه مطالعات معماری ایران طی نامه شماره ۱۶۱۶۷۶ مورخ ۱۳۹۰/۰۸/۲۱ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

پروانه انتشار این نشریه به شماره ۹۰/۲۳۰۳۰ مورخ ۹۱/۹/۷ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

این نشریه حاصل همکاری مشترک علمی دانشگاه کاشان با دانشکده معماری دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه الزهرا (س)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه شهید رجایی، پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی و انجمن علمی انرژی ایران است. نشریه مطالعات معماری ایران در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC)، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir) و بانک اطلاعات نشریات کشور (magiran.com) نمایه می شود.

تصاویر بدون استناد در هر مقاله، متعلق به نویسنده آن مقاله است.

(نسخه الکترونیکی مقاله های این مجله، با تصاویر رنگی در تارنمای نشریه قابل دریافت است.)

ویراستار ادبی فارسی: معصومه عدالت پور
همکار اجرایی: فائزه تفرشی

عکس روی جلد: محمد موحدنژاد
(خانه بروجردی ها، کاشان)

دورنگار: ۰۳۱-۵۵۹۱۳۱۳۲

نشانی دفتر نشریه: کاشان، بلوار قطب راوندی، دانشگاه کاشان، دانشکده معماری و هنر، کدپستی: ۸۷۳۱۷-۵۳۱۵۳
رایانامه: j.ir.arch.s@gmail.com پایگاه اینترنتی: jias.kashanu.ac.ir

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۵۰۲۰

فهرست

- ۵ بازشناسی تعریف و نقش سازه‌ای خشخاشی در گنبدهای دپوسته گسسته رُک؛ شهر تاریخی کاشان
هادی صفائی‌پور، پریسا مؤذنی
- ۲۷ مطالعه تطبیقی تصویر باغ در شعر کلاسیک و معاصر فارسی
احمد مرتضوی، حمیدرضا انصاری
- ۴۷ بررسی رفتار و میزان حد نهایی پایداری قوس‌های ایرانی پنج‌وهفت‌کند و شبدری‌کند بر اثر رانش
فرزین ایزدپناه، فائزه کمالی
- ۶۳ کاخ استانداری خوزستان؛ تاریخ‌نگاری یک بنای معاصر
روح‌الله مجتهدزاده، کاوه ضیا، سید جعفر مجتهد موسوی
- ۷۹ بررسی نقش جریان و رطوبت نسبی هوا در فرسایش قلعه تاریخی والی شهر ایلام به روش محاسباتی دینامیک سیالات
فاطمه برم‌نش، کارن فتاحی، مجتبی نوراللهی، احمد ملک‌شاهی
- ۹۷ اجتماع‌پذیری فضای مابین کلاس‌ها در مدارس، مبتنی بر نحو فضای معماری مدارس معرفی‌شده توسط سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور
رسا مرادی، حسین سلطان‌زاده، مهرداد متین، محمد محمدزاده دوگانه
- ۱۱۹ میدان صفوی: نمود بینش و منش فرمانروا از میدان‌های شاهی تا میدان گنجعلی‌خان
فریبا کرمانی
- ۱۴۵ کاشی‌های زیرلعابی قاجاری در مسجد و امامزاده قلعه مورچه‌خورت
سحر جهان‌صفت، محمدرضا غیاثیان
- ۱۶۷ مطالعه و بازنمایی محله تاریخی پنجه‌شاه کاشان
علی عمرانی‌پور، حمیدرضا جیحانی، ثمینه صابری
- ۱۹۳ بررسی تأثیر متقابل انسان خلاق، محیط خلاق و آموزش خلاق بر عملکرد تحصیلی دانشجویان معماری
فؤاد خرمی، سید امیرسعید محمودی، مصطفی مختاباد
- ۲۱۱ عوامل اثرگذار بر معماری، شکل‌گیری و توزیع فضایی قلعه‌های سده‌های میانی دوران اسلامی بیجار گروس
علی بهنیا، محمدابراهیم زارعی
- ۲۳۷ تعیین کاربری در استفاده مجدد تطبیقی میراث صنعتی با بهره‌گیری از روش فرایند سلسله‌مراتبی تحلیلی
سید حسین اکبری فراگرد، سمیه فدائی‌نژاد بهرام‌جردی
- ۲۶۷ بخش انگلیسی

کاشی‌های زیرلعابی قاجاری در مسجد و امامزاده قلعه مورچه خورت*

سحر جهان صفت**

محمدرضا غیاثیان***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۳/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۲۸

چکیده

در قلعه خشتی مورچه خورت، مسجد و امامزاده‌ای وجود دارد که کاشی‌کاری ازاره‌های آن‌ها در دوره حکومت فتحعلی‌شاه اجرا شده است. پس از سیل سال ۱۳۳۵ش، برخی از کاشی‌های هر دو بنا از بدنه جدا شدند. در جریان تعمیرات سال ۱۳۷۰ش نیز تقریباً تمام کاشی‌های امامزاده از جا کنده شده‌اند. ۶۴ قطعه از آن‌ها را به‌طور نامنظم بر دیوارهای ایوان چسبانده‌اند، حدود ۲۵۰ قطعه را در انبار گذاشته‌اند، حداقل ۱۳۰ قطعه را برای تکمیل ازاره‌های فاقد کاشی مسجد به آنجا برده و قطعا تعدادی از بین رفته‌اند. این مقاله براساس مطالعه میدانی، به‌دنبال پاسخ به پرسش‌هایی چون مضامین کاشی‌ها، ویژگی‌های سبکی، شناسایی و معرفی بانی و کاشی‌سازان است. اهمیت این مقاله نه‌تنها در انتشار کاشی‌های جدادیده از بنای امامزاده بلکه در این است که پس از انجام این پژوهش برخی از آن‌ها از بین رفتند. یافته‌ها نشان می‌دهد که کاشی‌کاری مسجد و امامزاده در سال ۱۳۳۲ق به سفارش حاجی سلیمان ابن حاجی ابراهیم انجام شده است؛ کسی که شاید بانی کاشی‌های ایوان قاجاری امامزاده هارون ولایت در اصفهان نیز بوده است. کاشی‌های مسجد عمل استاد ابوالحسن بن استاد مهدی سبّاج و محدود به نقوش گیاهی است. کاشی‌های امامزاده عمل برادرش حسن‌علی و دربردارنده طیف گسترده‌ای از نقوش گیاهی، انسانی، جانوری و معماری است و آن‌ها را می‌توان مصداق واقعی هنر عامه دوران قاجار دانست.

کلیدواژه‌ها:

کاشی‌کاری قاجار، کاشی زیرلعابی، مورچه خورت، امامزاده سید علی، مسجد جامع مورچه خورت.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «کاشی‌های زیرلعابی قاجاری در مسجد و امامزاده قلعه مورچه خورت» به راهنمایی نویسنده دوم در دانشگاه کاشان است.

** کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشگاه کاشان.

*** دانشیار، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول، mrgh73@yahoo.com

پرسش‌های پژوهش

۱. نقاشی‌های روی کاشی‌های مسجدجامع و امامزاده قلعه مورچه‌خورت چه مضامینی دارند؟
۲. این نقاشی‌ها از نظر سبکی چه ویژگی‌هایی دارند و مشابه آن‌ها را در چه آثار دیگری می‌توان مشاهده کرد؟
۳. با توجه به نامنظم چسبانده شدن برخی از کاشی‌های مسجدجامع و امامزاده و نیز جدا شدن بسیاری از آن‌ها از بدنه، این کاشی‌ها متعلق به کدام ساختمان بوده‌اند؟

مقدمه

مورچه‌خورت در فاصله ۵۴ کیلومتری شمال غرب اصفهان قرار دارد. این روستا در گذشته‌ای نه‌چندان دور به‌عنوان منزلگاهی آباد در مسیری پر رفت‌وآمد شناخته می‌شده و آثار معماری قابل توجهی نیز دارد. امروزه بیشتر این آثار از بین رفته یا در حال نابودی‌اند. در این میان، قلعه خشتی مورچه‌خورت بزرگ‌ترین اثر برجای‌مانده در این روستاست که تا امروز از ویرانی کامل به دور مانده است. فضای داخلی قلعه همانند یک شهر کوچک دارای تمام بخش‌های مورد نیاز برای زندگی است. در جنوب غربی این قلعه، مسجدجامع و امامزاده‌ای وجود دارد که تزیینات کاشی‌کاری آن‌ها در سال ۱۳۳۲ ق اجرا شده است. کاشی‌های مسجد در ازاره‌های شبستان جنوبی و شمالی به کار رفته‌اند و در برخی جاها دچار ریختگی و آسیب هستند. در هر دو شبستان کاشی‌هایی به‌طور نامنظم بر برخی ازاره‌ها چسبانده شده‌اند که یکی از مسئله‌های این نوشتار بحث درباره محل اصلی آن‌هاست. تقریباً تمام کاشی‌های امامزاده در جریان مرمتی که در سال ۱۳۷۰ ش انجام شده است، از بدنه بنا جدا شده و فقط سه قاب مربعی از آن‌ها (در مجموع شامل ۶۴ کاشی) به‌طور نامنظم بر دیوارهای ایوان نصب شده‌اند. حدود ۲۵۰ کاشی سالم و شکسته نیز در درون تعدادی جعبه چوبی و گونی به‌عنوان نخاله‌های ساختمانی در یکی از حجره‌های امامزاده نگهداری می‌شدند. پس از انجام این تحقیق، به‌دلیل تعمیرات بنا، این کاشی‌ها از آنجا به خانه یکی از اهالی قلعه و دوباره به اتاقک دیگری در امامزاده منتقل شدند و در فرایند این جابه‌جایی‌ها برخی از آن‌ها شکستند.

این پژوهش که بخش عمده‌ای از آن با مطالعه میدانی و در طی پنج مرتبه مراجعه نگارندگان به مورچه‌خورت، و تمیزکاری و شست‌وشوی کاشی‌ها و دسته‌بندی آن‌ها انجام شده، در پی پاسخ دادن به سؤالاتی درباره محتوا و ویژگی‌های سبکی نقوش این کاشی‌هاست. بدیهی است که چنین پژوهشی از حیث جلب موافقت متولیان برای سرک کشیدن در انبارها و بیرون آوردن اشیاء و عکاسی از آن‌ها سختی‌های خاص خود را داشته است.

در این مقاله پس از بحث مختصر درباره تاریخ مورچه‌خورت و معرفی دو بنای مسجد و امامزاده، کاشی‌های امامزاده و مسجد به‌طور جداگانه معرفی خواهند شد. به‌دلیل تنوع گسترده نقوش کاشی‌های امامزاده، آن‌ها به گروه‌های انسانی، مناظر معماری، جانوری، گیاهی و کتیبه‌های خوش‌نویسی دسته‌بندی شده‌اند. سپس براساس خوانش متن کتیبه‌ها به معرفی بانی، پیشه‌وران و تاریخ‌گذاری کاشی‌ها پرداخته و نمونه‌هایی از سبک‌های مشابه در هنر آن دوران بررسی شده‌اند.

۱. پیشینه پژوهش

محدود پژوهش‌هایی که تاکنون درباره مورچه‌خورت انجام شده، بیشتر متمرکز بر تاریخ روستا و یا احیا و مرمت قلعه بوده‌اند و کاشی‌های مسجد و امامزاده از نظرها دور مانده و توجه شایسته‌ای به آن‌ها نشده است. عباسعلی احمدی (۱۳۸۸) در رساله دکتری خود با عنوان *فضا و جامعه در شهرک‌های اقماری اصفهان عصر صفوی: مطالعه موردی مورچه‌خورت و قورتان*، به بررسی ساختارهای اجتماعی و فضای این دو روستا پرداخته است. بدیهی است که توجه او به کاشی‌کاری‌ها نبوده و حتی در مقاله‌ای نیز که به آرایه‌های معماری بناهای دشت برخوار پرداخته، کاشی‌های مورچه‌خورت را هفت‌رنگ و نه زیرلعابی در نظر گرفته است (احمدی ۱۳۹۸، ۸۲). مسلم می‌ش مست‌نهی و محمد

مرتضوی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای به بررسی کاشی‌های زیرلعابی در ایران پرداخته و با وجود اینکه بناهای زیادی را ذکر کرده‌اند، نامی از مورچه‌خورت نبرده‌اند. مجید سیدی ساروی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به/مکان سنجی/احیای ارگ تاریخی مورچه‌خورت می‌پردازد و در اشاره‌ای مختصر به تزیینات کاشی‌کاری، کاشی‌های امامزاده را متعلق به مسجد دانسته که از محل اصلی خود جدا شده و در آنجا نصب شده‌اند. اما در اینجا این فرضیه رد خواهد شد، چراکه اولاً کاشی‌های دو بنا سبک متفاوتی دارند، ثانیاً کاشی‌های با نقوش انسانی نمی‌توانند متعلق به مسجد باشند و ثالثاً در کتیبه کاشی‌ها ثبت شده است که متعلق به امامزاده‌اند. در پژوهش‌های پیشین گاهی به اختصار در چند سطر بیان شده که مسجد و امامزاده قلعه تزیینات کاشی‌کاری دارند و در هیچ‌یک از آن‌ها اشاره‌ای به کاشی‌های موجود در انبار امامزاده نشده است.

۲. روستای مورچه‌خورت

روستای مورچه‌خورت به دلیل موقعیت جغرافیایی، در گذشته منزلگاه بین‌راهی برای استراحت مسافران بوده و به همین دلیل در سفرنامه‌ها اشارات بسیاری به این روستا یافت می‌شود. به‌طور کلی در بیشتر منابع نام این روستا به صورت مورچه‌خورت نوشته شده است و در چند مورد نیز نام‌های مشابهی شامل مورچه‌خورت (ابن‌رسته ۱۳۶۵، ۱۸۶)، مورچه‌خورد (سدیدالسلطنه ۱۳۶۲، ۹۰؛ مستوفی ۱۳۶۲، ۱۸۴)، مورچه‌خوار (گلستانه ۲۵۳۶، ۱۷۰؛ هدایت، ۱۳۱۱: ۱۴) و مورچه‌خور (اولویه ۱۳۷۱، ۱۱۱) ثبت شده است. سدیدالسلطنه در توضیح علت نام‌گذاری این روستا دلیلی افسانه‌ای بیان داشته که براساس شنیده‌ها در گذشته سلیمان نبی(ع) به این آبادی رسیده و از ساکنان طلب آذوقه کرده است، اهالی امتناع کرده و پس از آن مورچه‌ها به دستور سلیمان تمام آذوقه روستا را به بیرون برده و در صحرا ریختند (سدیدالسلطنه ۱۳۶۲، ۹۰).

تاریخ دقیقی از سابقه زندگی در مورچه‌خورت قبل از اسلام در دسترس نیست و در متون جغرافیایی اوایل اسلامی مانند مسالک و ممالک نیز بیشترین اشاره به منطقه برقرار است که از توابع اصفهان بوده و شامل چندین قریه می‌شده است (ابن‌خردادبه ۱۳۷۱، ۲۴ و ۵۶). کهن‌ترین منبعی که در آن به مورچه‌خورت اشاره شده، کتاب *الاعلاق النقیسه* ابن‌رسته است که از گیاهی دارویی به نام *سکبینج* یاد کرده که فقط در روستای «مورچه‌خورت» یافت می‌شده است (ابن‌رسته ۱۳۶۵، ۱۸۶). گزارش حمدالله مستوفی در سده هشتم هجری نشان می‌دهد که در دوره ایلخانی راه اصلی ری به اصفهان از این روستا گذر می‌کرده است (مستوفی ۱۳۶۲، ۱۸۴).

در دوره صفوی، کاروان‌های زیادی از مسیرهای مختلف به سمت پایتخت اصفهان روانه می‌شدند و مورچه‌خورت در یکی از اصلی‌ترین مسیرها، میزبان کاروان‌های متعددی بود. نوشته‌های شاردن و تاورنیه مبنی بر وجود کاروان‌سراهای متعدد در این روستا تأییدی بر این سخن است (شاردن ۱۳۳۶، ج. ۳: ۹۲؛ تاورنیه ۱۳۳۶، ۸۸). این رونق تا عصر قاجار ادامه داشته و بیشترین اشاره به این روستا نیز در سفرنامه‌ها و متون آن دوره یافت می‌شود. در این متون به دشت‌ها و کشتزارهای وسیع (موریه ۱۳۸۶، ۲۱۶)، زراعت پررونق این منطقه (اصفهانی ۱۳۶۸، ۳۰۰) و قلعه خشتی روستا که محل زندگی مورچه‌خورتیان بوده اشاره شده است (سدیدالسلطنه ۱۳۶۲، ۸۹؛ دآلمانی ۱۳۷۸، ج. ۲: ۵۰۵).

قلعه مورچه‌خورت با مساحتی بالغ بر ۳۳ هزار متر مربع همچون یک شهر دربردارنده بناهای مختلفی مانند خانه‌ها، امامزاده، مسجد، بازار و حمام زنانه و مردانه است و معابر آن ساختاری پیچیده متشکل از کوچه‌ها و ساباط‌های تودرتو دارد (تصویر ۱). این قلعه در سال ۱۳۹۴ ش به شماره ۳۳۱۱۸ ثبت آثار ملی شده است. خانه‌های این قلعه دو تا سه طبقه دارند و مساحت و تزیینات آن‌ها با توجه به طبقه اجتماعی ساکنان آن متفاوت است. بازار در مرکز قلعه قرار گرفته و شامل حجره‌های کوچکی است که به خانه‌های مجاور راه دارند. حمام‌های زنانه و مردانه در جنوب قلعه قرار گرفته‌اند و اجزای آن‌ها شامل دالان، سربینه، حوض، گرمخانه، تون و مستراح است.

تصویر ۱: عکس هوایی مورچه‌خورت، امامزاده و برج قلعه در گوشه پایین سمت چپ و مسجد در میان تصویر دیده می‌شود.

۳. امامزاده سید علی و مسجد جامع

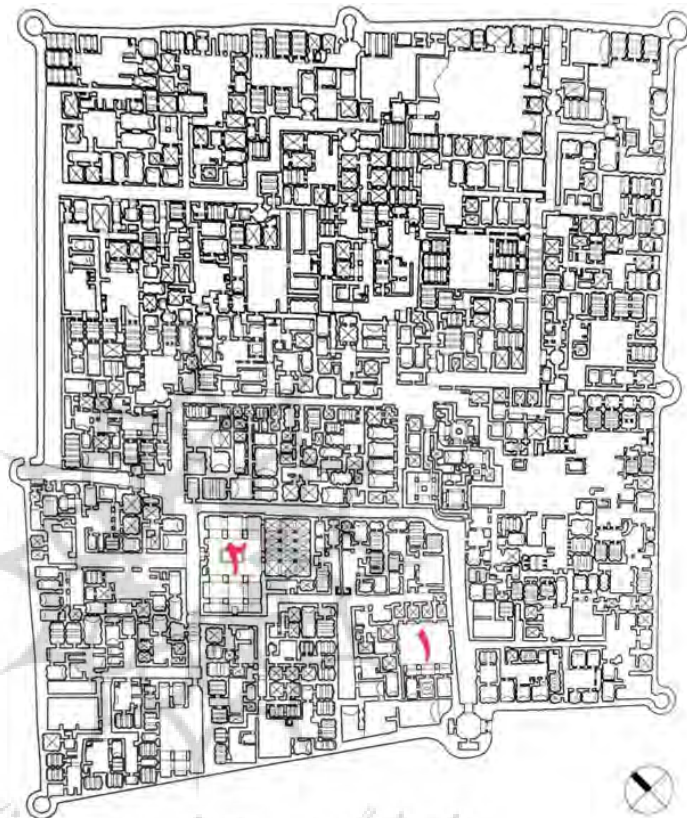
امامزاده در جنوب قلعه و جنب ورودی اصلی قلعه واقع شده و براساس باور اهالی مدفن یکی از نوادگان موسی بن جعفر (ع) است (تصویر ۲). پس از گذر از یک ورودی ساده به حیاطی مستطیلی می‌رسیم که به‌عنوان قبرستان قلعه کاربرد داشته است (تصاویر ۳ و ۴). در طرفین حیاط چند اتاقک فرعی وجود دارد که کاربردهایی چون آشپزخانه، اتاق متولی و انبار دارند. به‌جز دو قاب گچ‌بری با تزیینات محدود هندسی و خوشنویسی، عمده تزیینات این بنا شامل آجرکاری، کاشی‌کاری گنبد مخروطی، صندوق مزار کاشی‌کاری و سه قاب کاشی‌کاری است که بر دیوار رواق ورودی به‌صورت نامنظم نصب شده‌اند.

سدیدالسلطنه که در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۱۴ ق (زمان سلطنت مظفرالدین‌شاه) از مورچه‌خورت دیدن کرده، نوشته که «در قلعه امامزاده‌ای است مشهور به سید علی از اولاد حضرت موسی کاظم (ع). گنبد و بارگاه آن را حاج سلیمان ساخته است و هفت سال قبل رعایا شرکت کرده و تعمیر نموده‌اند» (سدیدالسلطنه ۱۳۶۲، ۸۹). با توجه به این متن و اینکه نام حاج سلیمان و تاریخ ۱۲۳۲ ق در کتیبه کاشی‌ها دیده می‌شود (ر.ک: ادامه مقاله)، می‌توان گفت که اگرچه قدمت هسته اصلی بنا می‌تواند قدیمی‌تر از دوره قاجار باشد، به نظر می‌رسد بنای فعلی در سال ۱۲۳۲ ق ساخته شده و در سال ۱۳۰۷ ق نیز تعمیر شده باشد.

بر یک سنگ مرمر، نام امامزاده و تاریخ مرمت بنا به خط نستعلیق چنین ثبت شده است: «(۱) بسمه‌تعالی (۲) مزار شریف و مطهر حضرت (۳) امامزاده علی فرزند موسی بن (۴) جعفر (ع) که در حدود سال (۵) ۲۰۳ هجری قمری بدرجه رفیع (۶) شهادت نائل آمده‌اند (۷) تاریخ تعمیر مزار سال ۱۳۷۰ [ش] بوده است.» بنابراین براساس این متن و نیز مصاحبه با ریش‌سفیدان و ساکنان پیشین قلعه مورچه‌خورت معلوم می‌شود که در سال ۱۳۷۰ ش کاشی‌های ازاره‌ها را جدا کرده‌اند. مهم‌ترین دلیل جدا کردن تمام کاشی‌ها از بدنه بنا، سیل مورچه‌خورت در اول مرداد سال ۱۳۳۵ ش (محمدی آئین، جعفری، و کجیاف ۱۴۰۲، ۱۰۵) است که منجر به ریزش آن‌ها شده بود.

مسجد جامع ستون‌دار قلعه در نزدیکی امامزاده و پایین‌تر از سطح گذر ساخته شده است (تصاویر ۵ و ۶). تزیینات این بنا شامل آجرکاری، کاشی معقلی، حجاری و کاشی‌کاری زیرلعابی است. قدمت این مسجد با توجه به خصوصیات شبستان زمستانی آن که با شبستان نمونه‌های صفوی (همچون مسجد حکیم اصفهان) شباهت دارد، احتمالاً به دوره صفوی برمی‌گردد اما تاریخ‌گذاری دقیق آن نیازمند مطالعات معماری است. آنچه با قطعیت می‌توان گفت این است که براساس متن کتیبه‌ها، کاشی‌های ازاره‌های شبستان شمالی و جنوبی در تاریخ ۱۲۳۲ ق ساخته شده است. پس از ثبت

ملی قلعه در سال ۱۳۹۴، این مسجد در چند نوبت از سوی اداره میراث فرهنگی اصفهان به صورت محدود مرمت شده و متأسفانه گزارش مکتوبی برای این مرمت‌ها تدوین نشده است.^۱

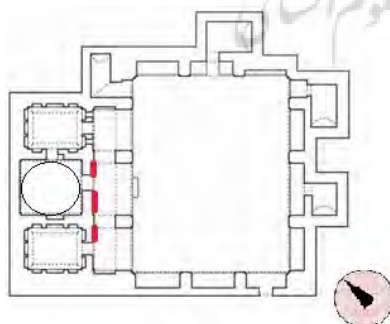

تصویر ۲: پلان قلعه مورچه‌خورت (موجهری ۱۳۸۷، ۵۵). موقعیت امامزاده با عدد ۱ و مسجد با عدد ۲ مشخص شده است.

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۵ - بهار و تابستان ۱۴۰۳

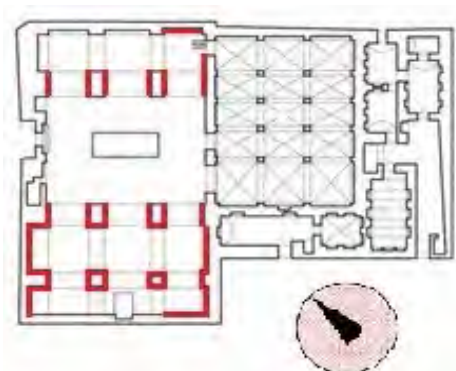
۱۴۹

تصویر ۴: نقشه امامزاده، محل نصب کاشی‌ها با رنگ قرمز مشخص شده است (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۹، ۱۵).

تصویر ۳: رواق امامزاده که در سال ۱۳۷۰ ش درهای آهنی بر آن کار گذاشته‌اند. در پشت این درها قاب‌های کاشی نصب شده است.

تصویر ۶: پلان مسجد جامع قلعه مورچه خورت. محل ازاره‌های کاشی کاری شده با رنگ قرمز مشخص شده است (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۹، ۲۴).

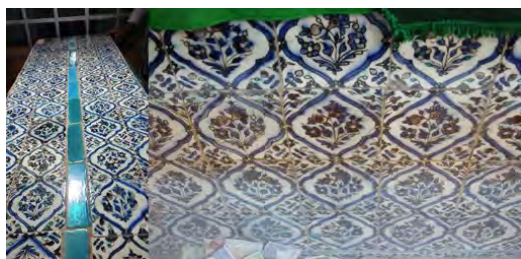
تصویر ۵: حیاط مسجد جامع مورچه خورت

۴. کاشی‌های امامزاده مورچه خورت

علاوه بر گنبد مخروطی کاشی کاری شده (تصویر ۱)، کاشی‌های امامزاده را به سه گروه می‌توان دسته‌بندی کرد: کاشی‌های صندوق مزار که نقوش گیاهی ترنج‌مانند دارند (تصویر ۷)، سه قاب کاشی کاری شده نامنظم در ایوان، و کاشی‌هایی که در درون جعبه‌ها و گونی‌هایی در انبار امامزاده گذاشته شده‌اند. کاشی‌های گروه دوم و سوم باهم در ارتباطند و از جای اصلی خود در همین بنا جدا شده‌اند.

تمام این کاشی‌ها با اسلوب زیرلعابی نقاشی شده‌اند. بدنه آن‌ها از جنس خمیر سنگ^۲ است که پس از اعمال انگوب سفید (پوشاننده‌ای از قلع) با رنگ‌هایی محدود شامل آبی فیروزه‌ای (که از اکسید مس در شرایط قلبایی به دست می‌آید)، آبی لاجوردی (اکسید کبالت) و قهوه‌ای (اکسید منگنز و آهن) نقاشی و با رنگ مشکی (مغن) دورگیری شده‌اند.^۳

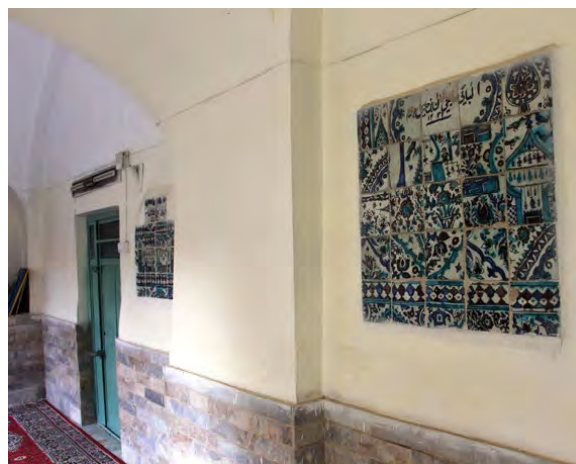
کاشی‌های نصب شده در ایوان امامزاده شامل سه قاب مربعی از کاشی‌هایی است به صورت نامنظم در کنار هم چسبانده شده‌اند (تصاویر ۸ تا ۱۱). یک فقره از این قاب‌ها شامل ۱۴ کاشی به ابعاد کلی ۶۰×۶۰ سانتی‌متر است و دو فقره دیگر هر کدام شامل ۲۵ کاشی به ابعاد کلی ۷۵×۷۵ سانتی‌مترند. پس از مرمت بنا در سال ۱۳۷۰ش، تمام کاشی‌های ازاره بنا برچیده شده و این تعداد از آن‌ها را بر دیوار نصب کرده‌اند. این کاشی‌ها دربردارنده نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و معماری هستند. نقوش انسانی شامل دو مرد با دستار، بالاپوش و قبا، بلند جلو باز، شال کمر و چکمه است که در حال اذان گفتن در مأذنه هستند (تصویر ۹). دیگر نقوش قابل توجه در این کاشی‌ها، قسمت‌هایی از ساختمان‌هایی است که با توجه به نصب نامنظم کاشی‌ها کامل نیستند. در این میان، برشی از مقطع دو گنبد ترسیم شده که آویزه‌هایی شبیه به ریشه و چراغدان در درون آن‌ها دیده می‌شود (تصویر ۹). در دیگر کاشی‌ها نقوش متفرقه‌ای از طاووس‌ها، طوطی‌ها، نقوش گیاهی و گل و گلدان‌های متنوع دیده می‌شود (تصاویر ۱۰ و ۱۱). در قاب‌های ترنج‌مانند که پس زمینه سفیدی دارند نام بانی کاشی‌ها («حاجی سلیمان ابن حاجی ابراهیم»)، تاریخ (۱۲۳۲ق) و عبارت وقف امامزاده («مال امامزاده ست علی») درج شده است.

تصویر ۷: کاشی‌های صندوق مزار امامزاده سید علی، مورچه خورت

تصویر ۹: قاب کاشی سمت چپ اتاق مقبره، ۱۳۳۲ ق، ۷۵×۷۵ سانتی متر

تصویر ۸: قاب کاشی‌ها در رواق امامزاده

تصویر ۱۱: قاب کاشی سمت چپ اتاق مقبره، ۱۳۳۲ ق، ۷۵×۷۵ سانتی متر

تصویر ۱۰: قاب کاشی سمت راست اتاق مقبره، ۷۵×۷۵ سانتی متر

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۵ - بهار و تابستان ۱۴۰۳

۱۵۱

در یکی از حجره‌های حیاط امامزاده که امروزه کاربری انبار دارد، حدود ۲۵۰ کاشی سالم و شکسته یافت شد که پس از شست‌وشو و غبارزدایی مشخص گردید که این کاشی‌ها همانند کاشی‌های نصب‌شده در رواق، به ابعاد ۱۵×۱۵ سانتی‌متر بوده و با رنگ و سبکی مشابه بر زمینه سفید نقاشی شده‌اند (تصویر ۱۲). در یک دسته‌بندی کلی، این نقوش را می‌توان به نقوش انسانی، جانوری، گیاهی، معماری، کتیبه‌های خوشنویسی و نقش‌مایه‌های تزیینی متفرقه تفکیک کرد که در ادامه بررسی می‌شوند.

شاید مهم‌ترین گروه تزیینات این کاشی‌ها نقوش انسانی (اعم از مرد و زن) باشد که علاوه بر اینکه نظیر آن‌ها در سایر بناهای مذهبی دنیای اسلام کمتر یافت می‌شود، بر ماهیت عامیانه این آثار دلالت دارد. در یکی از کاشی‌ها نقش سه مرد اسلحه‌به‌دست مشاهده می‌شود که یکی از آن‌ها ایستاده و دیگر پیکرها به‌صورت نشسته ترسیم شده‌اند (تصویر ۱۳-۱). پوشش پیکره ایستاده که سیل انگلیسی دارد، کاملاً با پوشش قشون و سربازان نظامی در دوران فتح‌علی‌شاه (حک ۱۲۱۲-۱۲۵۰ ق/ ۱۷۹۷-۱۸۳۴ م) و محمدشاه قاجار (حک ۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق/ ۱۸۳۴-۱۸۴۸ م) که ترکیبی از پوشش فرانسوی-انگلیسی-روسی و مشخص‌کننده پیاده یا سواره‌نظام بود، هماهنگ است (مهرمند و خدري‌زاده ۱۳۹۷، ۱۱۵-۱۱۶).

تصویر ۱۲: بیرون آوردن کاشی‌های محفوظ در یکی از حجره‌های امامزاده و شست‌وشو و دسته‌بندی آن‌ها

۱۱۶). این پوشش شامل سرپوشی شبیه به کلاه شاپو فرانسوی، زانوبند نظامی، شلوار پُر چین جمع‌شده در ناحیه زیر زانو تا مچ و شال کمر است. دو پیکره دیگر که کوچک‌تر از پیکره ایستاده ترسیم شده‌اند نیز سبیل انگلیسی و اسلحه دارند و پوشش آنان به دلیل ترسیم در حالت نشسته واضح نیست، اما به طور کلی لباس آنان ساده‌تر است. در کاشی شکسته دیگری بالاتنه یک مرد دیده می‌شود که شمشیر یا خنجر به دست دارد (تصویر ۱۳-۲). در نمونه‌ای دیگر، پیکره ساده و عروسک‌سان مردی نشسته بر لبه پشت‌بام در کنار یک گنبد مشاهده می‌شود (تصویر ۱۳-۳). بسیاری از پیکره‌های انسانی در این کاشی‌ها به صورت ایستاده با پوشش‌های مرسوم قاجاری ترسیم شده‌اند و در حال انجام فعالیت خاصی نیستند (تصاویر ۱۳-۴ و ۱۳-۵). یکی از عجیب‌ترین این نقوش که تناسب چندانی با بنای مذهبی ندارند، تصویر یک زوج جوان با چهره‌های تمام‌رخ است. مرد با کلاه قاجاری و زن با موهای پرپشت و بلند و گردن‌بند در کنار ظرفی پُر از انار ترسیم شده‌اند و بالاتر از آنان یک طوطی بزرگ بر شاخه گلی نشسته است (تصویر ۱۳-۶).

تصویر ۱۳: نقوش انسانی

در یکی از کاشی‌ها پیکره یک مرد ترسیم شده که دست راستش را به کمر گرفته و در دست چپ چیزی را نگه داشته و کودکی نیز قبای او را گرفته است (تصویر ۱۴-۱). ترسیم خام‌دستانه و شتاب‌زده نقوش سبب شده است تا برخی

از انسان‌ها چهره‌ای غیرانسانی و پرنده‌مانند پیدا کنند (تصویر ۱۴-۲). در میان کاشی‌ها نقش دو پیکر مردانه مشاهده می‌شود که چیزی شبیه به دستمال یا سه برگ متصل به هم در دست دارند (تصاویر ۱۴-۳ و ۱۴-۴). همانند کاشی‌های نصب شده در ایوان امامزاده، در این کاشی‌ها نیز مردان مؤذن دیده می‌شوند (تصاویر ۱۴-۵ و ۱۴-۶). نکته جالب توجه این است که معمولاً انسان‌ها کوچک‌تر از پرندگان ترسیم شده‌اند. البته همیشه هم پیکره‌های انسانی کوچک‌اندازه نیستند و نمونه‌ای استثنایی، یک مرد است که فقط بخش میانی پیکرش روی یک کاشی جا شده و بی‌شبهت به پیکرنگاری درباری قاجار نیست (تصویر ۱۴-۷). یکی دیگر از نمونه‌های خاص، پیکره‌ای با لباس پشمین و کفش ساق کوتاه است که ابزاری در دست دارد (تصویر ۱۴-۸).

تصویر ۱۴: نقوش انسانی

نقوش معماری در این کاشی‌ها شامل بناهای مذهبی با گنبد و مأذنه است. تمامی مأذنه‌ها با نمای آجری و رنگ فیروزه‌ای نقاشی شده‌اند (تصویر ۱۵). از دیگر نقوشی که طرح آن با چیدمان کاشی‌های شکسته در کنار یکدیگر کامل شد، گنبد‌های پیازی‌شکل است که از نظر ترکیب رنگی با مأذنه‌ها مشابه‌اند. نکته قابل توجه در این گنبد‌ها نمایش هم‌زمان درون آن‌هاست، به‌صورتی که تزیینات ریشه یا چراغدان در فضای درونی آن‌ها مشاهده می‌شود؛ گویی این گنبد‌ها از وسط برش خورده و نقاشی شده‌اند (تصویر ۱۶). از دیگر نمونه‌های قابل توجه، عمارت‌های کلاه‌فرنگی کوچکی است که در ابعاد بسیار کوچک در دوردست‌های تصویر ترسیم شده‌اند (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۵: مأذنه‌ها

تصویر ۱۷: نقوش کلاه‌فرنگی

تصویر ۱۶: گنبد‌های پیازی‌شکل

نقوش جانوری در این کاشی‌ها شامل بز، غزال، شیر، طاووس، طوطی و کبوترند. معمولاً چهارپایان با تقارن نسبی بر روی خط حاشیه و در دو طرف یک درخت قرار گرفته‌اند (تصویر ۱۸-۱). بیشتر آن‌ها به صورت نیم‌رخ با گردنی به سمت پایین و به حالت چریدن ترسیم شده‌اند (تصاویر ۱۸-۳ و ۱۸-۴). رنگ بدن تمامی آن‌ها آبی لاجوردی و قهوه‌ای و با دورگیری سیاه است. بر دو کاشی شکسته، تصویر شیرهایی به رنگ قهوه‌ای و آبی یافت می‌شود که نسبت به دیگر حیوانات بزرگ‌تر بوده و یکی از آن‌ها سبیل انسانی دارد (تصویر ۱۹). موهای بدن شیرها با هاشورهای کوتاه سیاه‌رنگ در اطراف خطوط محیطی بدن آن‌ها نمایانده شده است. در یکی دیگر از کاشی‌ها نقش منحصر به فرد یک دیو با صورت دایره‌ای و دو شاخ هلالی بلند و تیز دیده می‌شود (تصویر ۲۰).

۲

۱

۴

۳

تصویر ۱۸: نقوش جانوری

تصویر ۲۰: نقش دیو

تصویر ۱۹: دو کاشی با نقش شیر

در میان نقوش جانوری، طاووس‌ها بزرگ‌تر از بقیه و با تزیینات بیشتری در بال، دم، گردن و تاج به تصویر کشیده شده‌اند. تزیین بال هر طاووس منحصر به فرد است (تصویر ۲۱). معمولاً طاووس‌ها در طرفین یک درخت یا گل‌بوته و در دو نمونه، در دو طرف پیکره‌های انسانی کشیده شده‌اند. طوطی‌ها در ابعادی کوچک‌تر از طاووس‌ها در میان گل‌ها ترسیم شده‌اند. دم آن‌ها با هاشورهای سیاه و بال و گردن آن‌ها با تزیینات فلس‌مانند و هاشورهای سیاه نشان داده شده است (تصویر ۲۲). کبوترها بیشتر نقش پرکننده فضا دارند و در حالت‌های پرواز، بر روی گیاهان یا در میان درختان (تصویر ۲۳-۱ تا ۲۳-۷)، به‌طور متقارن بر سقف بناها (تصویر ۲۳-۸) و یا در دو سوی یک گل‌بوته دیده می‌شوند که تداعی‌کننده نقش‌مایه درخت زندگی است (تصویر ۲۳-۹).

تصویر ۲۱: طاووس‌ها

یکی از انواع نقوش گیاهی، گل‌های شاه‌عباسی (تصویر ۱-۲۴)، گل‌های پنج و هفت‌پر (تصویر ۲-۲۴)، گل پرطاووسی (تصویر ۳-۲۴) و بوته‌ای از گل‌های مختلف (تصویر ۴-۲۴) است. صندوق مزار امامزاده نیز با کاشی‌های گل‌دار مشابه تصویر ۴-۲۴ پوشانده شده است. پنج نمونه درخت بدین شرح دیده می‌شوند: سروهای تزئینی گل‌دار به رنگ لاجوردی (تصاویر ۱-۲۵ تا ۳-۲۵)؛ سروهایی ساده‌تر به رنگ سفید و فیروزه‌ای که درون آن‌ها با نقش‌مایه‌های تزئینی تکرارشونده پوشانده شده (تصاویر ۵-۲۵ و ۶-۲۵)؛ کاج‌هایی به رنگ لاجوردی با شاخه‌های تیز و خاردار (تصویر ۴-۲۵) و درختانی چنارمانند (تصاویر ۷-۲۵ و ۸-۲۵). تعدادی از کاشی‌ها نیز حاشیه‌ای حدوداً ۱۰ سانتی‌متری از نقش تکرارشونده یک گل و برگ کنگری دارند و در دو نمونه از آن‌ها نقش‌مایه خورشید با چهره انسانی در زیر حاشیه دیده می‌شود (تصویر ۲۶).

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۵ - بهار و تابستان ۱۴۰۳

۱۵۶

تصویر ۲۴: نقوش گیاهی

تصویر ۲۵: انواع درختان

تصویر ۲۶: خورشید

در میان کاشی‌های انبار، هفت کاشی شکسته با کتیبه‌های نستعلیق سیاه‌رنگ بر زمینه سفید نیز یافت شد. با توجه به نوع قلم و تفاوت تزیینات حاشیه‌های آن‌ها شاید بتوان گفت توسط دو هنرمند متفاوت انجام شده و متعلق به جاهای مختلفی از بنا هستند. به دلیل شکستگی‌های زیاد و تعداد کم کاشی‌ها، خوانش و دریافت مضمون این کاشی‌ها میسر نبوده و با توجه به کلمات محدودی که قابل تشخیص‌اند (مانند: کشته ...، ... صفحه ایران چو ...، کین جهان، خاکی بریزند بر سر)، که برپا کرد) می‌توان احتمال داد که این کاشی‌ها مضمونی ملی یا مذهبی را روایت می‌کرده‌اند (تصویر ۲۷).

تصویر ۲۷: کتیبه‌های نستعلیق

۵. کاشی‌های مسجد جامع مورچه خورت

کاشی‌های مسجد جامع در ازاره‌های شبستان شمالی و جنوبی (تصاویر ۲۸ و ۲۹) آن نصب شده‌اند و کاشی‌های شبستان شمالی به دلیل قرارگیری در فضای آزاد، دچار شکستگی و آسیب‌های فراوانی شده‌اند. این کاشی‌ها نقوش گیاهی گل و گلدان بر پس‌زمینه لاجوردی دارند و اندازه آن‌ها همانند کاشی‌های امامزاده حدود ۱۵×۱۵ سانتی‌متر است. بخش عمده‌ای از شبستان تابستانی مسجد، ازاره‌های کاشی‌کاری با نقوش گل و گلدان در متن و حاشیه‌های گل‌دار دارد (تصویر ۳۰). پس‌زمینه این کاشی‌ها به رنگ لاجورد و گل‌ها به رنگ‌های قهوه‌ای و فیروزه‌ای و دورگیری سیاه‌اند. در ازاره‌هایی که طول بیشتری دارند، یک ترنج میانی دربردارنده نام بانی و تاریخ دیده می‌شود. درحالی‌که ازاره‌های شمالی همین شبستان فاقد تزیینات کاشی است، در ازاره‌های شمال شرقی کاشی‌هایی به صورت نامنظم در کنار یکدیگر نصب شده‌اند (تصویر ۳۱). این کاشی‌ها همانند کاشی‌های امامزاده پس‌زمینه سفید و نه لاجورد دارند و از نظر سبک و نوع نقوش نیز یادآور کاشی‌های امامزاده هستند.

تصویر ۲۹: ازاره‌های شبستان جنوبی مسجد جامع مورچه خورت

تصویر ۲۸: ازاره‌های شبستان شمالی مسجد جامع مورچه خورت

تصویر ۳۰: کاشی‌های شبستان شمالی مسجد جامع مورچه خورت

تصویر ۳۱: کاشی‌های نامنظم در ازاره شبستان شمالی مسجدجامع مورچه‌خورت

کاشی‌های ازاره‌های شبستان جنوبی از نقوش گیاهی متنوع‌تری در مقایسه با کاشی‌های شبستان شمالی برخوردارند (تصویر ۳۲). کاشی‌های این شبستان در گذشته دچار ریزش شده‌اند و تقریباً در تمامی قاب‌ها حداقل دو یا سه کاشی که متعلق به مجموعه کاشی‌های آن قاب نیستند، دیده می‌شود. دیوارهای طرفین محراب سنگی این شبستان فاقد ازاره کاشی هستند و فقط بر دو ازاره در سمت چپ محراب، کاشی‌هایی نامنظم مشاهده می‌شود (تصویر ۳۳). با توجه به رنگ زمینه و شباهت سبک طراحی برخی از کاشی‌های این ازاره با کاشی‌های امامزاده، گمان می‌رود تعداد قابل توجهی از کاشی‌های این ازاره متعلق به بنای امامزاده باشند. در برخی از کاشی‌های نصب‌شده در این ازاره‌ها، نقوش جالب توجهی از پیکرهای انسانی عجایب‌نگارانه مشاهده می‌شود (تصویر ۳۴). نمونه مشابه با این پیکرها در کاشی‌های انبار امامزاده یافت می‌شود (تصویر ۱۳-۳). این پیکرها که اندازه‌ای کوچک و ظاهری گروتسک دارند، به صورت دو یا سه‌تایی بر روی چیزی شبیه قایق نشسته‌اند و در میان یا پشت آن‌ها ساقه یک گیاه مشاهده می‌شود. به دلیل ممنوعیت شرعی ترسیم نقوش انسانی بر مسجد - آن‌هم در نزدیکی محراب - صورت این پیکرهای انسانی را خراشیده‌اند. وجود تصاویر انسانی و خراشیدن آن‌ها دلیل قانع‌کننده‌ای است که بپذیریم این کاشی‌ها در اصل متعلق به امامزاده بوده‌اند. به عبارت دیگر، تنها همین دو بنا در قلعه کاشی‌کاری داشته‌اند. پس از برچیدن کاشی‌های امامزاده در سال ۱۳۷۰ ش، حداقل ۱۳۰ قطعه از آن کاشی‌ها را به مسجد آورده و بر دیوارهای فاقد کاشی چسبانده‌اند.

تصویر ۳۲: کاشی‌های ازاره‌های شبستان جنوبی مسجد جامع مورچه‌خورت

تصویر ۳۳: کاشی‌های نامنظم در شبستان جنوبی مسجد جامع مورچه‌خورت

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۵ - بهار و تابستان ۱۴۰۳
۱۶۰

تصویر ۳۴: پیکره‌های انسانی بر کاشی‌های شبستان جنوبی مسجد جامع مورچه‌خورت

۶. کتیبه کاشی‌ها، بانی و پیشه‌وران

در مجموع کاشی‌های امامزاده و مسجد سه نوع کتیبه نوشتاری وجود دارد که یکی از آن‌ها به معرفی بانی و دو کتیبه دیگر به معرفی پیشه‌وران اختصاص یافته است. کتیبه‌هایی که واقف را معرفی می‌کند در مرکز قاب‌های کاشی‌کاری مشاهده می‌شود (تصویر ۳۵). بانی تمامی این کاشی‌ها شخصی به نام «حاجی سلیمان بن حاجی ابراهیم» است که نام او در هر دو شبستان مسجد، کاشی‌های نصب‌شده در ایوان امامزاده و کاشی‌های انبار امامزاده یافت می‌شود. در تمام این کتیبه‌ها، همواره در زیر اسم او تاریخ ۱۲۳۲ آمده است به جز یکی از قاب‌های شبستان جنوبی مسجد که تاریخ ۱۲۳۳ دارد (تصویر ۳۵-۲) و نیز یکی از کاشی‌های نصب‌شده در ایوان امامزاده که دربردارنده تاریخ ۱۳۳۲ است (تصویر ۳۵-۱). با توجه به اغلاط املائی فراوان در کتیبه‌ها که در ادامه بحث خواهد شد، به راحتی می‌توان پذیرفت که تاریخ ۱۳۳۲ همان تاریخ ۱۲۳۲ است که به اشتباه درج شده است؛ چراکه اختلاف زمانی صدساله برای کاشی‌هایی با یک سبک و یک بانی منطقی نیست. اما تاریخ ۱۲۳۳ به دلیل اختلاف یک‌ساله با ۱۲۳۲ هم می‌تواند صحیح و هم ناصحیح باشد؛ چون می‌شود احتمالی را در نظر گرفت که اجرای کاشی‌ها تا سال بعد ادامه داشته است.

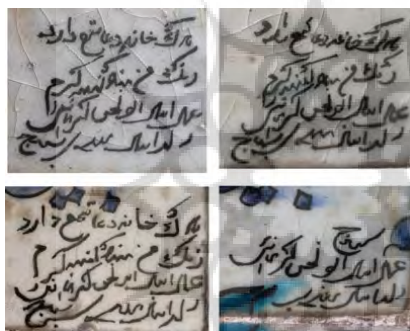
تصویر ۳۵: کتیبه‌های معرفی بانی مسجد و امامزاده مورچه‌خورت

کتیبه‌های بعدی بر کاشی‌های شبستان جنوبی مسجد و کاشی‌های انبار امامزاده یافت شدند که در آن‌ها اطلاعاتی از هنرمندان نوشته شده است. متن کتیبه‌هایی که در شبستان جنوبی مسجد، نام هنرمند را در گوشه پایین نام بانی با اندازه‌ای کوچک‌تر آورده چنین است (تصویر ۳۶):

«(۱) هرک خاند دعا تمع دارد [هرکه خواند دعا طمع دارم] (۲) رنک من بنده گنه کرم [زانکه من بنده گنه کارم] (۳)»

عمل استاد ابوالحسن کرمانی (۴) ولد استاد مهدی سباج»

این بیت شعر که با اغلاط املایی نوشته شده، از نمونه یادداشت‌هایی است که کاتبان نسخ خطی نیز در پایان کار خود محض طلب آموزش از خوانندگان می‌نوشتند (افشار ۱۳۵۳، ۱۷). پسوند نسبت هنرمند نشان می‌دهد که او اصالت کرمانی داشته است. اینکه یک کاشی‌ساز کرمانی در آنجا کار کرده باشد چندان جای تعجب ندارد، چراکه بیست سال قبل از آن تاریخ، یعنی در ۱۲۱۲ق، کاشی‌کاری مسجد تبریزی‌ها در بازار کاشان را «استاد اسمعیل کاشی‌پز کرمانی» انجام داده است. پدر ابوالحسن، سباج بوده است و این شغل برای ما تازگی دارد.^۴ دهخدا در توضیح واژه سباج نوشته است: «اسم فاعل از ریشه سبج: آن سنگی باشد سیاه و نرم که از آن نگین انگشتری و چیزهای دیگر سازند و آن را به فارسی شبه و شبق گویند» و در توضیح شبه بیان داشته که «شبه سنگی ست سیاه و براق که هر کس با خود داشته باشد از چشم‌زخم ایمن گردد» (دهخدا ۱۳۷۷، ذیل واژه). از این توضیحات معلوم می‌شود که سباج در حقیقت نگین‌سازی و جواهرسازی بوده است. این جالب است که برخلاف بقیه کارگاه‌های سفالگری، احتمالاً کاشی‌سازی شغل موروثی این خاندان نبوده است.

تصویر ۳۶: کتیبه معرفی هنرمند کاشی‌ها، شبستان جنوبی مسجد جامع مورچه‌خورت

در میان کاشی‌های انبار امامزاده یک کاشی با نقش انسانی یافت شد که دربردارنده نام هنرمند دیگری است (تصویر ۳۷). رقم این هنرمند که ناخوانا تر از ابوالحسن است و نشان می‌دهد سواد کمتری دارد، چنین خوانده می‌شود: «عمل استاد حسن علی ولد استاد مهدی سباج». از اینجا معلوم می‌شود که او برادر ابوالحسن بوده و این دو برادر در ساخت و نقاشی کاشی‌های این دو بنا دست داشته‌اند، می‌توان این فرضیه را مطرح نمود که به احتمال زیاد، حسن علی نقاشی‌های روی کاشی‌های امامزاده را با طیف وسیعی از نقوش انسانی، جانوری، معماری و گیاهی و با مضامین هنر عامه انجام داده و برادرش ابوالحسن کاشی‌های مسجد را با نقوش گیاهی تزیین کرده است. مسلماً کاشی‌شکسته‌های با کتیبه نستعلیق در انبار امامزاده توسط شخص یا اشخاصی غیر از این برادران کم‌سواد خوشنویسی شده‌اند (تصویر ۲۷).

تصویر ۳۷: کتیبه رقم استاد حسن علی، محفوظ در انبار امامزاده مورچه‌خورت

۷. سبک‌های مشابه در سایر بناها و آثار هنری

با توجه به اینکه تمام کاشی‌های امامزاده از محل اصلی خود کنده شده‌اند، تصور دقیقی از فضای نقاشی‌های آن نمی‌توان داشت. از آنجاکه بسیاری از آن‌ها شکسته شده‌اند، تلاش‌های ما در جهت بازسازی رایانه‌ای عکس‌ها نیز بی‌نتیجه ماند. در جست‌وجوهای صورت گرفته برای دستیابی به سبک و نقوش مشابه در هنر قاجار، یک بشقاب زیرلعابی آبی و سفید با نقوش مشابه در موزه آقاخان یافت شد (تصویر ۳۸). در این بشقاب مجموعه‌ای از سازه‌ها با چهار گنبد پیازی شکل و دو مأذنه غیرمتقارن و بسیار مرتفع در اندازه‌ها و اشکال مختلف ترسیم شده است. در اینجا نیز همانند نقاشی‌های امامزاده مورچه‌خورت برش مقطع گنبدها و مأذنه‌ها دیده می‌شود. در سمت چپ، یک منبر به چشم می‌خورد و بر گریو دو گنبد، احتمالاً کتیبه‌هایی ناخوانا وجود دارد. فضاهای خالی پس‌زمینه و نیز حاشیه لبه بشقاب با نقوش گیاهی شامل درختچه‌ها و گل‌بوته‌ها پر شده است. در یکی از ترک‌های بالایی حاشیه نیز نقوش مشابهی از منبر و گنبدها تکرار شده است. بخش‌های مختلف بزرگ‌ترین ساختمان که در پایین تصویر جای دارد قاب‌بندی شده و در هر کدام از قاب‌بندی‌ها اشیایی مانند قندیل‌ها و گلدان‌ها ترسیم شده است. مهم‌ترین اشیایی که در این قاب‌ها دیده می‌شود یک جفت نعلین است که معمولاً به حضرت محمد(ص) یا یکی از امامان مرتبط است (Farhad & Bağcı 2009, 146). تنها نقش مایه‌ای که در این بشقاب بر شیعی بدون آن دلالت دارد، شمشیر دولبه یا ذوالفقار به‌عنوان نماد امام علی(ع) است. مجموع این نمادها اهمیت مذهبی متمایزی به اثر داده‌اند که یادآور تصاویر موجود در کتابچه‌های زیارتی مانند فتوح الحرمین است که در دوره صفوی مصور می‌شدند.

تصویر ۳۸: بشقاب زیرلعابی، اواخر سده دوازدهم هجری، قطر: ۴۲ سانتی‌متر، موزه آقاخان (شماره دسترسی: ۰۰۵۸۹)، تورنتو (Farhad & Bağcı 2009, no. 35)

نمونه‌های مشابه با کاشی‌های مسجد و امامزاده قلعه مورچه‌خورت در بناهای عصر فتحعلی‌شاه در دیگر شهرهای مرکزی ایران یافت می‌شود که از آن جمله می‌توان به مسجد تبریزی‌ها در بازار کاشان، سردر آب‌انبار خان و حمام خان کاشان، حسینیه پنجاهه و چهل دختران نائین و غیره اشاره کرد (ر.ک: میش‌مستنهی و مرتضوی ۱۳۹۰، ۴۱-۴۳)؛ اما یکی از مهم‌ترین این بناها، امامزاده هارون ولایت اصفهان است که در سده دهم هجری بنا شده و در عهد فتحعلی‌شاه یک رواق با ازاره‌های کاشی‌کاری و تزیینات دیگری چون نقاشی روی گچ بدان افزوده شده است. تزیینات گیاهی بخش

عمده‌ای از کاشی‌های رواق این بنا به کاشی‌های قبر صندوقی امامزاده مورچه‌خورت شباهت دارد (تصویر ۷). یکی از کاشی‌های امامزاده هارون ولایت که نقش یک پرند دارد، حاوی رقم «عمل عبدل» است. نکته جالب توجه اینکه در سه کاشی از بنای هارون ولایت، کتیبه «بانی حاجی سلیمان» دیده می‌شود (تصویر ۳۹). با توجه به یکسان بودن نقوش این کاشی‌ها با کاشی‌های مسجد و امامزاده مورچه‌خورت و هم‌عصر بودن آن‌ها، آیا می‌شود گفت که بانی این بناها یک نفر یعنی «حاجی سلیمان ابن حاجی ابراهیم» بوده است؟ پاسخ بدین سؤال نیازمند بررسی‌های بیشتر است.

تصویر ۳۹: کاشی‌های ایوان امامزاده هارون ولایت، اصفهان، ابعاد هر کاشی: ۱۵×۱۵ سانتی‌متر

نتیجه

در دوران فتح‌علی‌شاه که خود نیز اهتمام ویژه‌ای در ساخت و تعمیر مساجد و بقاع متبرکه داشت، اهالی مورچه‌خورت که ساکنان منزلگاه بین‌راهی پررفت‌وآمد بودند، به تعمیر و تزیین بناهای مذهبی خود همت گماشتند. در این مقاله کاشی‌های زیرلعابی از آن دوران معرفی شدند. نقوش این کاشی‌ها شامل پیکرهای انسانی، حیوانات، پرندگان، ساختمان‌هایی با مأذنه و گنبد، نقوش گیاهی، کتیبه‌های نوشتاری است که با رنگ‌های محدود لاجوردی، فیروزه‌ای و قهوه‌ای نقاشی و با سیاه‌دورگیری شده‌اند. برخلاف کاشی‌کاری بیشتر بناهای مهم شهرهای آن دوره که با تکنیک هفت‌رنگ و با رنگ‌های غالب زرد، قرمز، صورتی و آبی بودند، کاشی‌های چنین بنایی که در یک روستا واقع بوده با تکنیک زیرلعابی که ساده‌تر و ارزان‌تر بود، تولید شده است. طبیعی است که طیف رنگی آن‌ها محدودتر و تأثیرات فرنگی‌سازی نیز محدود به ترسیم چند عمارت کلاه‌فرنگی باشد. موضوعات این نقاشی‌های ناشیانه - به‌خصوص در بنای امامزاده - برخاسته از خیال هنرمند است و به‌معنای واقعی می‌توان آن‌ها را مصداق هنر عامه دانست.

براساس کتیبه‌ها باید گفت که کاشی‌کاری هر دو بنای مسجد و امامزاده در سال ۱۲۳۲ ق به سفارش حاجی سلیمان ابن حاجی ابراهیم انجام شده است؛ کسی که شاید بانی کاشی‌های ایوان قاجاری امامزاده هارون ولایت در اصفهان نیز بوده است. کاشی‌های مسجد و امامزاده به ترتیب عمل ابوالحسن ولد استاد مهدی سباج و برادرش حسن علی است. پس از وقوع سیل در دوره پهلوی اول و آسیب دیدن قلعه - به‌ویژه محله درب مسجد که مسجد و امامزاده در آن واقع شده‌اند - تعداد زیادی از کاشی‌ها از جای خود کنده شدند. در سال ۱۳۷۰ ش تمام کاشی‌های باقی‌مانده در امامزاده را به‌منظور نوسازی از دیوارها جدا کرده‌اند. گروهی از آن‌ها را به مسجد برده‌اند تا دیوارهای فاقد کاشی را با آن‌ها بپوشانند، بخشی را به‌طور تفننی در سه قاب مربعی در ایوان امامزاده چسبانده‌اند، گروهی را در داخل گونی‌ها و جعبه‌هایی جای داده و در اتاقکی نهاده‌اند و مسلماً گروهی نیز شکسته شده و از بین رفته‌اند. انتقال کاشی‌ها به مسجد بدون برنامه‌ریزی قبلی بوده است، چراکه به‌رغم وجود کاشی‌های با نقوش گیاهی در انبار امامزاده، کاشی‌های با تصاویر انسانی را هم به آنجا برده و ناچار شده‌اند صورت‌های پیکرها را بخرانند.

متأسفانه پس از عکاسی از کاشی‌های امامزاده، برخی از آن‌ها از بین رفتند. در سال ۱۴۰۲ ش، کاشی‌ها را به‌دلیل تعمیرات بنا به خانه یکی از اهالی برده و دوباره به امامزاده منتقل نموده‌اند. متوجه شدیم که در این جابه‌جایی‌ها برخی از آن‌ها شکسته شده‌اند. بنابراین ضرورت توجه بیشتر به چنین بناهایی و پروژه‌ای برای نصب دوباره آن کاشی‌ها به بنا به‌شدت احساس می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. تاکنون هیچ مرمت اصولی در بنا انجام نشده است. بیشتر مرمت‌های معاصر را شرکت احیای بافت تاریخی مورچه‌خورت به مدیریت محمد آزادمنش انجام داده است. در مکالمه‌ای با آقای آزادمنش در مورخ ۱۴۰۳/۵/۲۰ مشخص شد که گاهگاهی میراث‌فرهنگی مبالغ ناکافی برای مرمت قلعه مصوب می‌کرده که عموماً صرف استحکام‌بخشی بارو و گذرها می‌شده و هیچ گزارش و عکسی هم از آن‌ها تهیه نشده است.
۲. دربارهٔ خمیر سنگ، ر.ک: اکبری ۱۳۹۴.
۳. علی‌محمد اصفهانی، سفالگر معروف دورهٔ قاجار، در رساله‌ای اسلوب نقاشی زیرلعابی را شرح داده است (ر.ک: موسوی‌ویایه و اکبری ۱۳۹۹، ۲۵۵).
۴. عباسعلی احمدی (۱۳۸۸، ۸۸) کلمهٔ «سیّاح» را «سندجی» خوانده است که صحیح نیست.

منابع

- ابن‌رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). *الاعلاق النفیسه*. ترجمهٔ حسین قره‌چانلو. تهران: امیرکبیر.
- ابن‌خردادبه، عبدالله بن عبدالله. (۱۳۷۱). *مسالك و ممالك*. ترجمهٔ سعید خاکرند. تهران: مؤسسهٔ مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- احمدی، عباسعلی. (۱۳۸۸). *فضا و جامعه در شهرک‌های اقماری اصفهان - عصر صفوی: مطالعهٔ موردی مورچه‌خورت و قورتان*. رسالهٔ دکتری منتشر نشده. دانشگاه تهران.
- احمدی، عباسعلی (۱۳۹۸). بررسی الگوهای تزیینی و روند آرایه‌های معماری بناهای دشت بر خوار در دورهٔ اسلامی. نگارینهٔ هنر اسلامی، ش. ۱۸: ۷۱-۸۷.
- اصفهانی، محمدمهدی بن محمدرضا. (۱۳۶۸). *نصف جهان فی تعریف الاصفهان*. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: امیرکبیر.
- افشار، ایرج (۱۳۵۳). *شعرهای پایان نسخه، دعا در حق نویسنده و دارنده و خواننده و گیرندهٔ کتاب*. هنر و مردم، ش. ۱۳۹: ۱۹۷.
- اکبری، عباس. (۱۳۹۴). *خمیر سنگ*. تهران: باقری.
- اولویه، گیوم آنتوان. (۱۳۷۱). *تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجاریه، سفرنامهٔ اولویه*. ترجمهٔ محمد طاهر میرزا. تصحیح غلامرضا ورهرام. تهران: اطلاعات.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). *سفرنامهٔ تاورنیه*. ترجمهٔ ابوتراب نوری. تجدید نظر و تصحیح حمید شیرانی. تهران: سنایی.
- دآلمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*. ترجمهٔ غلامرضا سمیعی. تهران: طاووس.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامهٔ دهخدا*. تهران: دنیای کتاب.
- سدیدالسلطنه، محمدعلی خان. (۱۳۶۲). *التدقیق فی سیر الطریق*. تصحیح احمد اقتداری. تهران: بهنشر.
- سیدی ساروی، مجید. (۱۳۸۹). *امکان‌سنجی احیای ارگ تاریخی مورچه‌خورت*. پایان‌نامهٔ منتشر نشدهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
- شاردن، ژان. (۱۳۳۶). *سیاحت‌نامهٔ شاردن*. ترجمهٔ محمد عباسی. تهران: مؤسسهٔ مطبوعاتی امیرکبیر.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین. (۲۵۳۶). *مجمل التواریخ، رویدادهای ۳۵ سالهٔ پس از نادرشاه*. به اهتمام مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
- محمدی آئین، شهرزاد، علی‌اکبر جعفری، و علی‌اکبر کجیاف (۱۴۰۲). تأثیر بحران‌های طبیعی بر وضعیت روستاییان استان اصفهان در دورهٔ پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷). *پژوهش‌های علوم تاریخی*، ش. ۳۳: ۹۳-۱۲۶.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). *نزهة القلوب، مقالة الثلاثه در صفت بلدان و بقاع*. به اهتمام گای لیسترانج. تهران: دنیای کتاب.
- منوچهری، محمدرضا. (۱۳۸۷). *قلعهٔ تاریخی مورچه‌خورت دروازهٔ ورودی به پایتخت کهن ایران*. تهران: سمیرا.
- موریه، جیمز. (۱۳۸۶). *سفرنامهٔ جیمز موریه در ۱۸۰۸ و ۱۸۰۹م (سفر یکم)*. ترجمهٔ ابوالقاسم سرّی. تهران: توس.
- موسوی‌ویایه، انسیه‌سادات، و عباس اکبری. (۱۳۹۹). *بازترجمهٔ رسالهٔ سفالگری استاد علی‌محمد اصفهانی، در: مجموعه مقالات*

- سیاه‌قلم (احوال و آثار استاد علی محمد اصفهانی). به کوشش مهدی مکی‌نژاد، ۲۴۳-۲۷۱. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.
- مهرمند، فریبا، و علی‌اکبر خدری‌زاده. (۱۳۹۷). فرایند ایجاد و تغییر لباس نظامیان عصر قاجار. تاریخ و فرهنگ، ش. ۱۰۰: ۱۱۱-۱۳۳.
- میش‌مستنهی، مسلم، و محمد مرتضوی. (۱۳۹۰). سیر تحول، بررسی تاریخی و طبقه‌بندی کاشی‌های زیرلعابی در ایران. هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ش. ۴۶: ۳۵-۴۶.
- هدایت، صادق. (۱۳۱۱). اصفهان نصف جهان. تهران: چاپخانه فردین و برادر.
- Farhad, Massumeh, and Serpil Bağcı. (2009). *Falnama: The Book of Omens*. London: Thames & Hudson.

■ Qajar Underglazed Tiles in the Mosque and Imamzada of Murcha-Khurt Castle

Sahar Jahan Sefat

MA. in Islamic Art, University of Kashan.

Mohamad Reza Ghiasian

Associate Professor, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan.

The mosque and Imamzada of Murcha-Khurt castle were tiled during the reign of Fath'Ali Shah. After the flood of 1956, some of the tiles of both buildings were destroyed. During the repairs in 1991, almost all the tiles of Imamzada were removed. Sixty-four pieces of them were installed irregularly on the walls of the iwan, about 250 pieces were kept in storage, and at least 130 pieces were transported to the mosque for completion of the walls. Their tiles fell, and some were destroyed. Based on the field study, this article tries to answer questions such as the tiles' themes, stylistic features, and identification of patron and tile makers. The importance of this article is not only in the publication of Imamzada tiles for the first time but also in the fact that some of them were destroyed after the completion of this research. The findings reveal that the tiling of the mosque and Imamzada was done in 1232 AH by the patronage of Haji Sulayman ibn Haji Ibrahim, who may have been the patron of the tiles of the Qajar iwan of Imamzada Harun Vilayat in Isfahan. Abulhasan ibn Ustad Mahdi Sabbaj made the mosque tiles, and their painting subject is limited to vegetal and floral motifs. The Imamzada tiles are the work of his brother Hassan 'Ali and contain a wide range of vegetal, human, animal, and architectural motifs. They can be considered as a real example of popular art.

Keywords: Qajar tiles, Underglazed Tile, Murcha-Khurt, Imamzada Sayyid 'Ali, Jami' Mosque of Murcha-Khurt.

JIAS

Journal of Iranian Architecture Studies

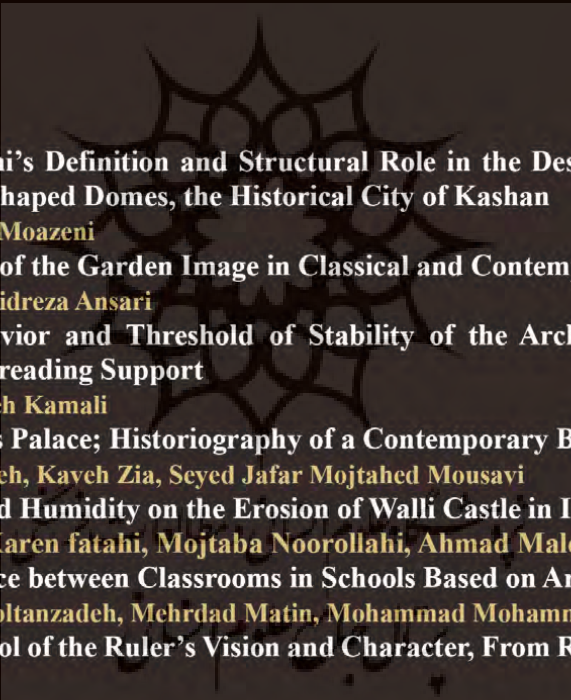
University of Kashan

School of Architecture and Art

Vol. 25, Spring and Summer 2024

E-ISSN: 2676-5020

25

-
- **Revisiting khashkhashi's Definition and Structural Role in the Design of Detached Double-shell Pyramidal and Cone-shaped Domes, the Historical City of Kashan**
Hadi Safaeipour, Parisa Moazeni
 - **A Comparative Study of the Garden Image in Classical and Contemporary Farsi Poetry**
Ahmad Mortazavi, Hamidreza Ansari
 - **Investigation of Behavior and Threshold of Stability of the Arches Panj-o Haft-e Kond and Sabdari-e Kond on Spreading Support**
Farzin Izadpanah, Faezeh Kamali
 - **Khuzestan Governor's Palace; Historiography of a Contemporary Building**
Rouhollah Mojtahedzadeh, Kayeh Zia, Seyed Jafar Mojtahed Mousavi
 - **Impact of Air Flow and Humidity on the Erosion of Walli Castle in Ilam: A CFD Approach**
Fatemeh Barmansh, Karen fatahi, Mojtaba Noorollahi, Ahmad Malekshahi
 - **The Sociability of Space between Classrooms in Schools Based on Architectural Space Syntax**
Rasa Moradi, Hossein Soltanzadeh, Mehrdad Matin, Mohammad Mohammadzadeh Dogahch
 - **Safavid Square: Symbol of the Ruler's Vision and Character, From Royal Squares to Ganjali Khan Square**
Fariba Kermani
 - **Qajar Underglazed Tiles in the Mosque and Imamzada of Murcha-Khurt Castle**
Sahar Jahan Sefat, Mohamad Reza Ghiasian
 - **Study and Representation of the Historic Panjeh-Shah Neighborhood in Kashan**
Ali Omranipour, Hamidreza Jayhani, Samineh Saberi
 - **Investigating the Correlation between Creative Student – Creative Educational Environment – Creative Educational Method on the Academic Performance of Architecture Students**
Foad Khoarramy, Amir Saeid M Mahmoodi, Mostafa Mokhtabad
 - **Effective Factors Influencing the Architecture, Formation, and Spatial Distribution of Bijar Garrus Castles during the Middle Centuries of the Islamic Era**
Ali Behnia, Mohammad Ebrahim Zarei
 - **Designation of Use in Industrial Heritage Adaptive Reuse by Using the Analytical Hierarchy Process Method**
Seyed Hossein Akbari Faragard, Somayeh Fadaei Nezhad Bahramjerdi